

ƏMRAH NEMƏT OĞLU DADAŞOV
t.e.d. *Bakı Dövlət Universiteti Qədim dünya və orta əsrlər*
tarixi kafedrasının professoru

AZƏRBAYCANDA PALEOMETAL DÖVRÜNÜN MALDARLIQ TƏSƏRRÜFATININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: dürdür, maldarlıq, yaşayış kompleksi, arxeoloji tapıntılar

Ключевые слова: скотоводческое хозяйство, жилищные комплексы, археологические находки

Key words: cattle-breeding, residential complex, archaeological finds

Paleometal dövrünün maldarlıq təsərrüfatı Azərbaycan ərazisində böyük sayda arxeoloji abidələrlə təmsil olunmuşdur. Bu abidələr iri yaşayış komplekslərindən ibarətdir və Azərbaycanın qədim maldarlıq iqtisadiyyatının tarixinin öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda istehsal təsərrüfatının qədim mərkəzlərində maldarlıq əkinçiliklə birgə və sıx əlaqədə inkişaf etmişdir. Bunu iri yaşayış komplekslərində arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən tapıntılar da sübut edir.

Paleometal dövrünün istehsal təsərrüfatının Azərbaycan ərazisindəki erkən cəmiyyətlərin mədəni-tarixi səviyyəsinə müvafiq yaranan və inkişaf edən ikinci vacib sahəsi maldarlıq olmuşdur. Arxeoloji araşdırmalar müəyyən etmişdir ki, Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın qədim qəbilələri yerli təbii şəraitin əlverişliliyi sayəsində belə tarixi hadisələrdən kənar qala bilməzdi. Bu bölgədə xüsusi maldarlıq qruplarının yaranması, onların inkişafı, əkinçilərlə qarşılıqlı əlaqəsi və tarixi inkişafda rolu kifayət qədər böyük miqyaslı olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Qafqazın qədim maldarlıq təsərrüfatı haqqında nisbətən tam təsəvvür paleometal dövrünün erkən mərhələsi - eneolit dövrü ilə bağlıdır. Müəyyən edilmişdir ki, bu dövrdə Cənubi Qafqazda ev heyvanlarının əsas növləri artıq əhliləşdirilmişdi (1, s.178). Bunun üçün zəruri fauna da var idi. Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın faunasında dağ keçisi, qoyun, keçi, donuz və d. heyvanlar təmsil olunmuşdu ki, onlar da iri və xırda buynuzlu mal-qaranın əhliləşdirilməsində ilkin forma ola bilərdi.

Məlumdur ki, qeyd olunan proseslər və dəyişikliklər arxeoloji tədqiqatların məlumatlarında daha aşkar görünür və məhz arxeoloji tapıntılar çoxplanlı olub mötəbər informasiyanı daşıyır. Onlar əsasən təsərrüfat-məişət əşyalarından ibarətdir. Lakin bu əşyalar əsasən erkən tunc dövrü abidələrindən tapılıb və bilavasitə həmin dövrə aiddir. Onların əsas əhəmiyyəti bəzi ev heyvanlarını təsvir etməklə paleometal dövrünün bu mərhələsində mal-qaranın tərkibi haqqında məlumat verməsindədir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə tapıntıların ən erkən nümunəsi İranda Göytəpənin erkən tunc layında aşkar edilmişdir. Bu, bişmiş gildən hazırlanmış kiçik öküz fiqurudur. Naxçıvan yaxınlığındakı Kültəpənin erkən tunc layında öküz, keçi, qoyun, it və d. ev heyvanlarının fiqurları aşkar edilmişdir (2, s.13). Tunc dövrünün erkən mərhələsinin maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı olan kiçik gil fiqurlar Baba-Dərviş yaşayış məskənində də aşkar edilmişdir. Bu, əsasən öküz, keçi, qoyun, it və digər əhliləşdirilmiş heyvanların fiqurlarıdır. Baba-Dərvişdən tapılmış fiqurlar da sitayişlə əlaqələndirilir (3, s.58).

Azərbaycan ərazisində qədim maldarlıq təsərrüfatı haqqında bizim təsəvvürlərimizi genişləndirən maraqlı kolleksiya Kiçik Qafqazın cənub-şərq ətəklərində Quruçay və Köndələnçay abidələrində aşkar edilmişdir. Onlar əsasən Qaraköpəktəpə, Günəştəpə, Uzuntəpə, Xantəpə, Meynətəpə və Kültəpə abidələridir. Bu öküz, keçi, it və d. ev heyvanlarının fiqurlarıdır. Qədim maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlı olan tapıntılar içərisində

qırıntılı gil ocaq altlıqları xüsusi yer tutur. Belə tapılırlar Cənubi Qafqazın Kür-Araz erkən tunc mədəniyyəti üçün səciyyəvi olduğundan, Azərbaycan abidələrində də rast gəlinir. Burada ilk belə tapılı Naxçıvan ərazisində Şortəpə adlanan yerdə qeydə alınıb. Bu tip əşyaların nümunələri Baba Dərviş yaşayış məskənində də tapılmışdır (3, s.63).

Erkən tunc dövründə maldarlığın əhəmiyyətini göstərən digər tapılırlar kiçik araba modellərinin gil çarxlarıdır ki, bəzi ev heyvanlarından işçi qüvvəsi kimi istifadəni göstərir. Təəssüf ki, Azərbaycan ərazisindəki erkən tunc dövrü abidələrində yalnız belə modellərin çarxları aşkar edilmişdir. Onların hamısı diskşəkilli, ortasında ikitərəfli dəlikləri olur. Tədqiqatçıların fikrincə, belə dəlillərə nazik oxlar keçirilirdi və çarxlar fırlanırdı. Maraqlıdır ki, hazırda öküz qoşulmuş xeyli sayda araba modelləri bizə məlumdur. Bu isə iri buynuzlu mal-qaradan işçi qüvvəsi kimi istifadə olunduğunu göstərir.

Qədim maldarlığın inkişafı və yayılması ilə bağlı olan abidələr və ayrı-ayrı tapılırlar daha çox orta və son tunc və erkən dəmir dövrünə aiddir. Onların böyük bir hissəsi Azərbaycan ərazisində qədim maldarlıq təsərrüfatının birbaşa mənbələridir. Bu kütləvi osteoloji material, südçülük təsərrüfatı ilə bağlı material, gön-dəri, toxuculuq, nəqliyyat və d. sahələr üzrə əşyalarla zəngin yaşayış məskənləri, həmçinin qəbir abidələridir. Qəbir abidələri sitayiş əşyaları, ev heyvanlarının və təsərrüfat-məişət əşyaları ilə zəngindir; bu sonuncular da əsasən saxsı qablarla təmsil olunmuşdur. Maraqlı fakt ondadır ki, Azərbaycan abidələrində Kür-Araz mədəniyyətinə aid arxaik dəhnələr də tapılmışdır. E.ə. III minillikdə Cənubi Qafqazda gil dəhnələr yaranır və «dəhnə» sözünün yayılması da elə bu dövrə aiddir (4, s.59-64). Onların ikisi Naxçıvan yaxınlığındakı I Kültəpənin müvafiq layında tapılmışdır. Dəhnənin aşkar olunduğu digər erkən tunc mədəniyyəti abidəsi - Qusar rayonu ərazisindəki Qəflətəpələri yaşayış məskənidir. Dəhnə fraqmentlərinə Qobustandakı Dairə yaşayış məskəninin Kür-Araz materialları içərisində də rast gəlinir. Qədim dəhnələr Quruçay-Köndələnçay erkən tunc komplekslərində, o cümlədən Qaraköpəktəpə, Uzunəpə, Günəştəpə yaşayış məskənlərində də tapılmışdır. Onlar geniş silindrik boğazlı amorfşəkilli iri qablardır, gildən hazırlanıb, tərkibində qum qarışığı var. Hündürlüyü 70 sm, boğazının diametri 20-30 sm-dir (1, s.192).

Tunc dövrünün təsərrüfat və məişətində xırda buynuzlu mal-qara da az əhəmiyyət kəsb etmirdi. Bununla bağlı tapılırların bir hissəsi osteoloji materiallarla, bir hissəsi isə məişət, təsərrüfat və sitayişlə bağlı əşyalarla təmsil olunmuşdur. Onların hər biri yerli qəbilələrin xırda buynuzlu mal-qaradan geniş istifadəsinə dəlalət edir. Paleometal dövrü abidələrində xırda buynuzlu mal-qara sümüklərinin tapılması adi haldır. Maddi mədəniyyət nümunələrinə gəlincə, bu, əsasən, çoxsaylı qoyun və keçi fiqurları, həmin heyvanların relyef təsviri olan saxsı və daş qablardır. E.ə. I minilliyə aid Mingəçevir qəbir abidəsindən tapılmış belə əşyalardan biri çəhrayı rəngli tuffitdən hazırlanmış kiçik qabdır - bu, o qədər də dərin olmayan kasadır, qulpu ikiqoç başı formasındadır. Ölçüləri aşağıdakı kimidir: d-16 sm, b-4,9 sm, qulpu - 3,2 sm. ikinci belə bir tapılı yenə də Mingəçevirdən olub fraqment şəklindədir, amma iki qoç başlı qulpu bütöv saxlanıb (5, s.93).

Böyük sayda arxeoloji tapılırlar paleometal dövründə Azərbaycanın maldarlıq təsərrüfatında atın da əhəmiyyətli rolundan xəbər verir. Bura əsasən at qoşqususu, at təsvirli qablar və d. əşyalar aiddir. At qoşqususu Azərbaycanın əksər rayonlarında, başlıca olaraq öyrənilən dövrün qəbir abidələrində tapılmışdır. Qeyd etmək vacibdir ki, bu tədqiqatçının əsərlərində paleometal dövrü abidələrində at skeletlərinin tapılması ilə bağlı çoxsaylı faktlar vardır. Bura əsasən Xaçençayın sol sahilindəki 2 saylı kurqan, Gəncəçaydakı 7,10 və 11 saylı kurqanlardır. Belə qəbirlərdə adətən, at qoşqususu və müxtəlif bəzəklər də var. Maraqlıdır ki, Mingəçevirdə tunc dövrü məskəni ərazisində 20-dək ata məxsus böyük sayda sümük

tapılmışdır (5, s.126-127).

Azərbaycan ərazisindəki arxeoloji mənbələr içərisində dəvə kimi iri ev heyvanının olması haqqında məlumatlar da maraqlıdır. Bu məsələ ilə bağlı ilk nümunələrdən biri dəvə təsvirli qara gil qəbdir. Bu qəb Gəncədən cənub-qərbdəki 4 saylı kurqandan tapılmışdır. Yənə həmin rayonda 1 saylı kurqanda dəvə sümükləri aşkar edilmişdir. Füzuli rayonundakı Qarabulaq düzündə 5 saylı Kurqanda tapılmış 2 dəvə skeleti də maraqlıdır (1, s.196).

Azərbaycan ərazisində ən qədim maldarlıq kompleksləri paleometal dövrü maldarlıq iqtisadiyyatının təşəkkül etmiş mərhələsi haqqında təsəvvür yaradır. Belə komplekslərdən biri Naxçıvan yaxınlığındakı çoxlaylı I Kültərə yaşayış məskənidir. Bu yaşayış məskənində maldarlığın meydana çıxması və inkişafı onun ən erkən laylarında tapılmış zəngin osteoloji materiallarla müəyyən edilir. Eneolit dövrünə aid olan birinci alt təbəqədə sonrakı mərhələlərə nisbətən, sümüklərin az bir hissəsi iri buynuzlu mal-qaraya aiddir, keçi və qoyun sümükləri çoxluq təşkil edir. Müxtəlif heyvan sümüklərinin yığınağına Əliköpəktərəsi yaşayış məskənində də rast gəlinir. Burada təkcə bir yığınağına öküz və atın 40 kürək sümüyü, 4 at kəlləsi, 5 öküz kəlləsi tapılmışdır (6, s.214-215). Azərbaycanın eneolit abidələrindən toplanmış osteoloji materialın tədqiqi bu ərazinin erkən oturaq əhalisinin maldarlıq təsərrüfatının inkişaf səciyyəsinə göstərməklə yanaşı, mal-qaranın tərkibini də müəyyən etməyə imkan verir.

Azərbaycan ərazisində qədim maldarlıq təsərrüfatının inkişafında yeni və kifayət qədər yüksək mərhələ Kür-Araz erkən tunc mədəniyyəti olmuşdur. Ev heyvanlarına məxsus zəngin osteoloji material, çoxsaylı zoomorf fiqurlar və maldarlıqla bağlı digər əşyalar tuncun mənimsənilməsi dövründə maldarlığın real vəziyyətini əks etdirir. Bu mənada Qarabağ dağlıq yaylasının erkən tunc abidələrindən toplanmış fauna materialları böyük maraqlı doğurur. Təkcə Aşağı Qarabağ abidələrindən olan osteoloji materialın ümumi sayı 12 mini keçir. Onların 90%-i ev heyvanlarına aiddir. Eyni vəziyyət Qaraköpəktərəsinin erkən tunc layında da müşahidə olunur. İri buynuzlu mal-qara sümüklərinin üstünlüyü Naxçıvandakı I Kültərə abidəsində də qeyd alınmışdır (1, s.202).

Bu dövrün ən başlıca nailiyyətlərindən biri iri buynuzlu mal-qaradan işçi qüvvəsi kimi istifadə olunması idi. Daha bir nailiyyət çarxlı nəqliyyatın inkişafı sayıla bilər ki, onun da işçi qüvvəsi iri buynuzlu mal-qara-öküz olmuşdur. Bu, Cənubi Qafqazın erkən tunc abidələrindəki kiçik gil çarx modelləri ilə də təsdiqlənir. Tədqiqatçıların ümumi rəyinə görə, məhz erkən tunc dövründə yerli qəbilələrin təsərrüfat-mədəni həyatında iri buynuzlu mal-qaranın böyük əhəmiyyət kəsb etməsi nəticəsində öküz ilk dəfə sətayiş obyektinə çevrilir; yaşayış məskənlərində tez-tez rast gəlinən kiçik gil öküz fiqurları da bunu təsdiqləyir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlara yekun olaraq, demək olar ki, maldarlığa meyilli mövsümi məskənlərin yaranması erkən tunc dövrü maldarlıq təsərrüfatının inkişafında artıq ikinci istiqamət idi. Bu da, öz növbəsində erkən əkinçilik-maldarlıq qəbilələrinin müxtəlif yerlərə səpələnməsinə gətirib çıxarır. Yüksək dağlıq bölgələrdə bilavasitə maldarlığa meyilli daimi yaşayış məskənlərinin meydana çıxmasını e.ə. III minilliyin maldarlıq təsərrüfatının inkişafında üçüncü istiqamət saymaq olar. Əlavə etmək lazımdır ki, təsərrüfatın inkişaf etmiş maldarlıq ukladı özü-özlüyündə maldar qəbilələrin yüksəlməsində əhəmiyyətli stimullaşdırıcı olmuşdur. Bu qəbilələrin əlində var-dövlətin cəm olunması əmlak bərabərsizliyinin rüşeymlərini qoyur və erkən tunc dövründə cəmiyyətin sonrakı sosial differensiasiyasını şərtləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, erkən tunc dövrünün istehsal təsərrüfatının əkinçilik və maldarlıq kimi aparıcı sahələrinin ixtisaslaşması ümumi sosial-iqtisadi inkişafı şərtlənmiş

qanunauyğun proses idi. Lakin tədqiq etdiyimiz dövrdə o, hələ mütənasibliyi poza bilməmişdi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Dadaşov Ə.N. Azərbaycan ərazisində paleometal dövrü cəmiyyətlərinin əkinçilik-maldarlıq iqtisadiyyatı. Bakı, "Bakı Universiteti", 2009
2. Burton Brown T. Excavation in Azerbaijan, 1948, c.13, t.5
3. Исмаилов Г.С. Археологическое исследование древнего поселения Баба Дервиш. Баку, 1978
4. Нариманов И.Г. Архаические керамические маслобойки и этимология азербайджанского слова «нехре» // Кавказ и Восточная Европа в древности. Москва, 1973
5. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959
6. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982

АМРАХ ДАДАШЕВ

д.и.н. профессор кафедры Истории древнего мира и средних веков Бакинского Государственного Университета

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СКОТОВОДЧЕСКОГО ХОЗЯЙСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА В ЭПОХУ ПАЛЕОМЕТАЛЛА

Скотоводческое хозяйство Азербайджана эпохи палеометалла представлено огромным количеством археологических памятников. Эти памятники состоят в основном большими жилищными комплексами и имеют огромное значение для изучения истории скотоводства Азербайджана. Скотоводческое хозяйство Азербайджана эпохи палеометалла развивалось наравне с земледелием. Это подтверждается археологическими находками в жилищных комплексах этой эпохи.

AMRAH DADASHOV

Ph.d., professor at the chair of the history of ancient period and middle ages of BSU

Major directions of cattle-brading in Azerbaijan at the phase of eneolit

There are shown plenty of archeological monuments about cattle-brading in Azerbaijan at the phase of eneolit. These monuments mostly consist of big accomadations and have a great meaning for studying the history of cattle-brading in Azerbaijan. cattle-brading in Azerbaijan at the phase of eneolit has developing on the same level as farming. It proves to be true by the archeological findings in the accomadations of this phase.

Rəyçilər: t.e.n. A.Ə.Rzayev, t.e.d. R.C.Süleymanov

BDU-nun Tarix fakültəsi Elmi Şurasının 05 mart 2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 07)